

QARAQALPAQ TILINDE TABU SÓZLER

Matjanova A.J.

Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti Nókis filiali

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308434>

Annotasiya. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi tabu sózlerdiń lingvistikalıq hám etnomádeniy ózgeshelikleri úyrenilgen. Tabu sózlerdiń payda bolıw sebepleri, xalıq turmısındaǵı ornı hám til mádeniyatındaǵı qollanıw ózgeshelikleri tallanadı. Sonıń menen birge, tabu sózler arqalı xalıqtıń dástúri, isenimleri hám ádep-ikram normaları kórsetilip, olardıń kommunikativlik xızmeti haqqında maǵlıwmat beriledi. Maqalada tabu sózlerdiń evfemizmler menen baylanısı da ilimiy tiykarında túsindiriledi.

Tayanısh sózler: tabu sózler, evfemizim, qaraqalpaq tili, til mádeniyatı, etnolingvistika, dástúr, ádep-ikramlılıq, kommunikaciya, xalıq isenimleri, til birlikleri.

Bizge belgili, til sisteması tek ǵana qarım-qatnas quralı emes, al jámiyettiń ádep-ikramlılıq hám mádeniy qádiriyatların bildiretuǵın quramalı sociallıq qubılıs bolıp tabıladı. Usı jaǵınan tabu sózler tildegi eń áyyemgi, biraq elege shekem aktiv qollanılatuǵın sociallıq-lingvistikalıq mexanizmlerden biri.

"Tabu" ataması dáslep polineziya tillerinde "qadaǵan etilgen," "muqaddes" yamasa "húrmetke múnásip" mánislerinde qollanılgan bolıp, keyin ala antropologiya, sociologiya hám lingvistika ilimlerine kirip kelgen.

Diniy túsinipler, muqaddes atlar yamasa ádep-ikramlılıq qádiriyatlarǵa tiyisli sózler ádette tabu esaplanadı. Máselen, ayırım dinlerde Qudaydıń atın tikkeley aytıw, árwaqlar, jinler yamasa ólim menen baylanıslı sózlerdi ashıq tilge alıw qadaǵan etilgen. Bul jaǵday sóz kúshi hám onıń ilahiy mazmunına bolǵan isenim menen baylanıslı boladı.

Qaraqalpaq tilindegi tabu sózlerdi izertlew til bilimi, tariyx, etimologiya, etnolingvistika, etnografiya ushın áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Bunıń ózi bul máseleniń zárúrligin hám áhmiyetliligini bildiredi. Qaraqalpaq til biliminde tabu hám evfemizlik qubılıslarǵa ayırıqsha túsinipler berilip, olardı izertlewge arnalǵan bir qansha miynetler bar. Solardıń biri E.Berdimuratov avtorlıǵındaǵı "Leksikologiya" miyneti esaplanadı. Avtor: "Qadaǵan etiwden kelip shıqqan sózler qaraqalpaq til biliminde tabu sózler dep ataladı"[2:59] degen anıqlama beredi. Demek, tabu – tıyım sóz retinde túsiniledi.

Qaraqalpaq tilindegi tabudıń júzege keliwiniń ózine tán qásiyeti isimlerdi qadaǵan etiw, bul, tiykarınan, hayallarǵa tiyisli, máselen, qaraqalpaq xalqında kelinler kúyewiniń tuwısqanların óz isimleri menen shaqıra almasa, sonıń ushın perifrazalar yaki sóylewde soǵan jaqın atlar menen ataydı. Qaraqalpaq mádeniyatında jańadan túsken kelin kúyewiniń tuwısqanların tuwrı atı menen atamaǵan, óytkeni olarǵa qatnaslı tuwra atın aytıw – ayıp sanalǵan. Belgili bir

túsiniklerdiń atawına tıyım salıw negizinde ulıwma isimlerdiń tabulanıwı – qaraqalpaq lingvomádeniyatında kóp zamanlardan beri kórinis tapqan qubılıs.

Máselen, kúyewinen keyingi er bala *murzağa*, *tóre*, al onnan keyingi bala *ortanshi*, *kishkene*, *erke bala*, onnan basqa qáyınların *aqjigit* dep ataw dástúrge aylanğan. Mısalı, Mine, ketkenine bes-altı jıldıń maydanı boldı, óli-tirisinen xabar joq *goy*, *murzağaw* (K.Kárimov).

Al kúyewiniń qız tuwısqanların “*biykeshe*” dep yamasa “*ayqız*”, “*sulıw*”, “*appaq*”, “*botakóz*”, “*kishkene qız*”, “*erkejan*”, “*erkeqız*” hám t.b sıyaqlı tabu sózler menen ataydı. Mısalı: *Ayqız*, aynalayın. Mende onday oy joq. Oylanatuǵınım – seniń baxıtlı bolǵanıńdı kóriw (G.Esemuratova). Búgingi aytıstıń náwbeti “*Qállixan*” biykesheke dedi. *Jéngeyler biykeshiniń atın ayta almasa ózinshe at taǵadı. Demek, sóz náwbeti qalı bar qızğa – Qızlargúlge* (K.Mámбетov).

Kúyewiniń ákesi – *qayın ata*, anası – *ene*, aǵası – *qaynağa*, ájapası – *qayınapa*, *qayınbiyke*, kúyewiniń aǵasınıń hayalın – *sheshe* dep ataǵan. Mısalı: *Qaynağa*, sen de jep ala *goy* awıl-aymaǵıń menen jetedi (Sh.Seytov). *Qáyın atam* sonday jaqsı adam (A.Turekeeva). *Qáyınbiyke* bolıp úsh kelinge tikenegim tiymepti yaki olar bir márte de betime jel bolıp tiymegen eken (A.Turekeeva). *Sheshe*, góshtiń bárin salma, dewińiz kerek eken. *Enem* meni jaman kórip qaldı ma, dım úndemey qaldı *goy* (A.Turekeeva).

Al kúyewiniń basqa tuwısqanlarına qatnas jasaǵanda tabu sózler olardıń kásibinen, minezinen, sırtqı formasınan, yaki hár qıylı qásiyetlerinen paydalanadı. Mısalı: Betleri usınday bolıp tırnalıp qaldı, qaraǵım *uzın bala-aw* (G.Esemuratova). *Deputat balağa* aytıń (qáynisi), altı kelinime de orden bersin (A.Turekeeva).

Hátteki, qaraqalpaq kelinleri óziniń tuńǵısh perzentiniń atın atamay, ol kempir-ǵarrınıń balası degen túsinik penen olarǵa da at qoyǵan. *Aqjigit*, *Bóketay* sıyaqlı. Mısalı: *Aqjigit*, kel mına júklerde ana jerge apar, meniń dińkem qurıp qaldı *goy* (K.Kárimov). Bunda anasınıń úlken perzentine bolǵan sıpayı qatnası, kelinniń ata-enesine bolǵan húrmeti bildirilgen.

“Tabu” tek ǵana hayallarǵa tán emes, al er adamlar da kelinlerin atı menen shaqırıwǵa tartınǵan, [3:14]- deydi G.Beksultanova, yaǵnıy tabudıń tek hayal-qızlar ushın tán tıyım emes ekenligin, er adamlar da óz kelinlerine balam dep qatnas jasaytuǵınlıǵı haqqında aytadı. Bul jaǵday qaraqalpaq tiline de tán qubılıs, sebebi qaraqalpaq tilinde de kelinlerdi óz ismi menen atamay *kelin*, *balam* dep sıpayı qatnas jasaw jaǵdayları ushırasadı. Mısalı: Meniń qayda bara jaǵımdı ne qılasań, *kelinjan*, jayı jıǵılǵan bir men emes “kóp penen kórgen ullı toy” biz ushın bas qatırıp otırǵanlar az emes, oyaǵın oylap turǵanıw joq (Sh.Seytov).

Sonday-aq, hayal adamlar eriniń atın aytpastan “*biziń úydegi*”, “*aǵası*”, “*begim*”, “*tórem*”, házirgi dáwirde “*papası*” yamasa balasınıń atın qosıp (*Áskerbaydıń aǵası*) tabu sózlerin qollanadı. Bul erine bolǵan ayırıqsha húrmet, sıpayı qatnastı bildiredi. Mısalı: Kelip qalar, Qasqırdı ayıp júregimdi suwlata bermesh, *aǵası* - dedi Sárbiyke (K.Kárimov). Keshirerseń, *begim!* Shıdamáǵanlıqtan awzımnan shıǵıp (Sh.Seytov). *Tórem*, -dedi Qumar bópesin besikke jatqarıwǵa qolaylasıp turıp, Ernazardı orıstıń besigine salıp atırǵanıma qara (T.Qayıpbergenov). Sol kúni-aq surlanıp Aytbay keldi: “Sen bayman dep hámmeni qamata bereseń be, qamataman balańdı” dep hár bir dápinedi-ay kókireǵındi quday basqır *biziń úydegige* (Sh.Seytov). Sonlıqtan jańa Áskerbaydıń aǵası aytqanday atıw kerek (K.Sultanov). *Tórem* sózin bazı bir dialektlerde jası úlken er adamǵa qatnaslı da qollanǵan. Bul haqqında Q.Ayımbetovtıń miynetinde mınaday pikir keltirilgen: Meni Shabbaz awılına jiberdi... Jıynalısh ashıldı, kelinshekler betin kórsetpey, teris qarap otırdı. Jıynalısta sóz sóylep, mandattı qolına bererde, olar ornınan turıp, teris qarap : –Joq tóremiz, almayman, qayın atalarımız urısadı, – dep atır.[1:358] Bul mısaldıǵı qaraqalpaq kelinleriniń er adamnıń betine tik qaramay, júzin burıp, tórem dep sóylewi xalqımız mentalitetine tán sıpayılıq kórinisi.

Qaraqalpaqlar kóz tiyedi degen túsinik penen shańaraqta ul perzent tuwılsa ullı boldım dep aytpastan “*tumataylı*” boldım dep aytqan. Mısalı: Bári may bolsa biziń úy mayǵalaq bolajaq, qartayǵanda *tumataylı* bolıp atırımız, kelin, soǵan Ámirxannıń bergem shúyinshisi! (Sh.Seytov).

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi tabu sózler– sıpayılıqqa, ádeplilikke tiykarlanǵan til quralları. Turmısta qollanııp júrgen tabu sózler til iliminde qaraqalpaq xalqınıń qalıplesken etikalıq hám estetikalıq normalarınıń kúndelikli dál kórinisleri dep esaplanadı. Sóylewde tabu hám evfemizlerdiń qollanıwı jasırın sıpayılıqtıń júzege shıǵıw formalarınıń biri, sebebi olar hárqanday gáptiń mánisin bezetip, sóylewde sıpayılıq hám náziklikti bildiredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 358
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкіс: Билим, 1994.
3. Бексултанова Г. Выражение форм вежливости в немецком и кыргызском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Бишкек, 2008. – с. 14.